

GYVIEJI ARCHYVAI

Išėivijos dovana tėvynei

Šiomet sukanka 60 metų, kai Bostone (JAV) buvo išleistas „Lietuvių enciklopedijos“ pirmas tomas

Juozas Kapočius, „Lietuvių enciklopedijos“ leidėjas

Bagiantis Antrajam pasauliniam karui, 1944 m. vasarą, į Vakarų Europą iš Lietuvos plūtelėjo sudarė kaimiškoji Varėnos seniūnija su miesteliu. Svarbiausios šio laikotarpio datos bei įvykiai pateikti informaciniuose leidiniuose: „Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija“ (t. 3, 1971, p. 686), „Lietuviškoji tarybinė enciklopedija“, (t. 12, 1984, p.84), „Lietuvių enciklopedija“ (t. 33, Boston, 1965, p. 121), K. Misius, Romualdas Šinkūnas „Lietuvos katalikų bažnyčios: žinytas“ (1993), „Raktai į Lietuvos miestelius“ ir kt. XIX amžiaus laikotarpis išsamiau nušviestas knygoje „Varėna istorijos kelyje“ (sudarytoja R. Žepkaitė, 2002), išėivijos istoriko Bronius Kviklio enciklopediniuose leidiniuose „Mūsų Lietuva“ (I tome) bei „Lietuvos bažnyčios T. 6: Kaišadorių vyskupija“ (Chicago, 1987). Svarbus šaltinis apie aptariamojo amžiaus įvykius yra varėnio Kazimiero Ščenulevičiaus knygėlė „Tarp Varėnos ir Valkininko“ (Chicago, 1953), Andriaus Ryliško „Fragmentai iš praeities miglų: atsiminimai (Chicago, 1974) ir M. Dobužinskio prisiminimai (Prisiminimai, Vilnius (stovykla Varėnoje) // Proskyna, 1991, Nr. 4, p. 195). Informacijos apie laikotarpį iki baudžiamos panaikinimo mažai. Anot istorikės Reginos Žepkaitės, valstiečių gyvenimas, palyginti su laikotarpiu iki įeinant į Rusijos sudėtį, labai pasunkėjo. Sekdami Rusija, kur baudžiava buvo daug sunkesnė, ir Lietuvos bajorai ėmė didinti valstiečių prievoles, dauginti lažo dienų skaičių, ilginti darbo dieną, parduoti baudžiauninkus. Nors

atvyko į JAV, susirado darbą Bruklina, Pranciškonų spaustuveje. „Darbininko“ laikraščio redakcijoje bevartant „Spaudos fondo“ 1931-1933 metais išleistą „Lietuviškosios enciklopedijos“ (jos leidimą ties dešimtu tomu nutraukė Antrasis pasaulinis karas ir okupacija) pirmą tomą, J. Kapočius kilo mintis išleisti „Lietuvių enciklopediją“. 1952 metų birželį jis susitiko su „Lietuviškosios enciklopedijos“ vyriausiuoju redaktoriumi prof. Vaclovu Biržiška, dirbusiu Kongreso bibliotekoje, Vašingtone. Grįžęs į Bruklina, „Darbininko“ laikraštį išspausdino skelbimą, kad „Lietuviškoji enciklopedija“ atgaivinama Amerikoje, ir kvietė visus lietuvius prisidėti prie jos leidimo. Juozas Kapočius Bostone įsigijo

nuosavą spaustuvę ir ten perkėlė visus leidybos darbus. Jis subūrė apie 80 įvairių skyrių redaktorių, bendradarbių, kurie dirbo be atlyginimo, suformavo redakciją bei redaktorių komisiją. „Lietuvių enciklopedijos“ vyriausiasis redaktorius Vaclovas Biržiška per Amerikos Balsą kreipdamasis į savo tautiečius kalbėjo: „Šis darbas skiriamas Lietuvai ir visiems lietuviams pasaulyje. Su šiuo kultūriniu ginklu mes bandome praversti geležinę uždangą. Laisvoje Amerikoje mes atliekame tai, ko jūs negalite namie.“

1953 metų rudenį pasirodė pirmas „Lietuvių enciklopedijos“ tomas. Bostono lietuvių rašytojų klubas surengė iškilmingą jo pristatymą, kuriam dalyvavo gausus būrys visuomeninių, politinių organizacijų atstovų, kultūros ir spaudos darbuotojų.

„Mes, politiniai emigrantai, XX amžiaus barbarų išvyti iš namų, dedame plyteles savo Tautos kultūros paminklui. Iš skaitytojų laukiame pritarimo

ir paramos“, - rašė prof. Steponas Kolupaila „Lietuvių enciklopedijos“ pirmo tomo priede. Ten pat prelatas Jonas Balkūnas akcentavo: „Jeigu enciklopedijos išleidimas savajame krašte yra didžiulis tautai kultūrinio subrendimo egzaminas, tai josios sukūrimas tremtyje yra tiesiog epochinis amžiais nežūstas laimėjimas. Jokia kita tauta pasaulyje, būdama tremtyje, neišleido enciklopedijos...“

„Lietuvių enciklopedijos“ pirmo tomo priede pateiktos ir amerikiečių mintys apie šį leidinį: „Lietuviams šioje sąlyje enciklopedija yra istorinis įvykis. Bet jis yra reikšmingas taip pat ir amerikiečiams. Tai atskleis lietuvių šiame krašte laimėjimus: tiek dabartinių, tiek ankstesnės kartos“; „Enciklopedijos tikslas yra parodyti tautiečiams anapus geležinės uždangos, kad Lietuva sukūrusi dvasia tebėra gyva ir kad tebėra viltis, jog nepertolimoje ateityje Lietuva vėl bus nepriklausoma“; „Kuklus šių pasiūlytųjų mokslininkų

būrelis liudija, kad laisvajame pasaulyje tiesa dar turi savo prasmę. Jų vilties ir ryžto žodis ateisiančiose kartose gairės ir stiprins lietuvišką dvasią“.

Lietuvių enciklopedijos leidykloje Bostone 1953-1985 metais buvo išleisti 37 „Lietuvių enciklopedijos“ tomai. Vieno tomo apimtis ~ 544 puslapiai. Be visuotinei enciklopedijai būdingos informacijos, pateikta labai daug žinių apie Lietuvą, jos istoriją ir žmones, daugiausia apie lietuvių išėiviją. Visa enciklopedija išleista už parduodamą tiražą gaunamomis lėšomis. Enciklopedijos leidimą, teikdami informaciją, iliustracijas ir kitą medžiagą, rėmė daugelis lietuvių išėivijos inteligentų. Anot J. Kapočiaus, „Lietuvių enciklopedijos“ leidyba iš viso kainavo apie 1,5 mln. JAV dolerių. Vietoj planuotų 20, išėjo 37 tomai (du – papildymų). „Lietuvių enciklopedijos“ pagrindu 1970-1978 metais buvo išleista ir Simo Sužiedėlio redaguota še-

šiatomė „Encyclopedia Lituanica“ anglų kalba.

„Lietuvių enciklopedija“ sovietmečiu buvo laikoma specialiuose bibliotekų fonduose ir nedaug kas galėjo naudotis. Lietuvai atgavus nepriklausomybę, užsienyje gyvenantys lietuviai pradėjo rūpintis, kad ši enciklopedija pasiektų Lietuvą ir būtų prieinama visiems skaitytojams. Jie savo lėšomis pirkė šios enciklopedijos komplektus ir siuntė Lietuvos bibliotekoms. Varėnos viešoji biblioteka taip pat gavo „Lietuvių enciklopedijos“ du komplektus, kurie saugomi skaityklos bei Bibliografijos, informacijos ir kraštotyros skyriaus knygu fonduose.

Šiame daugiatomiame leidinyje pateikta daug informacijos apie Varėnos kraštą, jo istoriją, miestelius ir kaimus, žymius kraštiečius, išėivijos rašytojus Oną Balčiūniene-Tamulevičiūtę, Balį Gražulį, poetus Zigmą Gavelį ir Roką Židžiūną (Židanavičių).

Elena GLAVICKIENĖ
Varėnos viešosios bibliotekos bibliografijos, informacijos ir kraštotyros skyriaus vedėja

Senajai Varėnai – 600 metų

Varėnos žydėjimo laikotarpis XIX amžiaus Varėna spaudos puslapiuose

Lietuvai esant carinės Rusijos sudėtyje, Varėna, kaip Vilniaus gubernijos dalis, tapo valsčiumi. Valsčiaus branduolį sudarė kaimiškoji Varėnos seniūnija su miesteliu. Svarbiausios šio laikotarpio datos bei įvykiai pateikti informaciniuose leidiniuose: „Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija“ (t. 3, 1971, p. 686), „Lietuviškoji tarybinė enciklopedija“, (t. 12, 1984, p.84), „Lietuvių enciklopedija“ (t. 33, Boston, 1965, p. 121), K. Misius, Romualdas Šinkūnas „Lietuvos katalikų bažnyčios: žinytas“ (1993), „Raktai į Lietuvos miestelius“ ir kt. XIX amžiaus laikotarpis išsamiau nušviestas knygoje „Varėna istorijos kelyje“ (sudarytoja R. Žepkaitė, 2002), išėivijos istoriko Bronius Kviklio enciklopediniuose leidiniuose „Mūsų Lietuva“ (I tome) bei „Lietuvos bažnyčios T. 6: Kaišadorių vyskupija“ (Chicago, 1987). Svarbus šaltinis apie aptariamojo amžiaus įvykius yra varėnio Kazimiero Ščenulevičiaus knygėlė „Tarp Varėnos ir Valkininko“ (Chicago, 1953), Andriaus Ryliško „Fragmentai iš praeities miglų: atsiminimai (Chicago, 1974) ir M. Dobužinskio prisiminimai (Prisiminimai, Vilnius (stovykla Varėnoje) // Proskyna, 1991, Nr. 4, p. 195). Informacijos apie laikotarpį iki baudžiamos panaikinimo mažai. Anot istorikės Reginos Žepkaitės, valstiečių gyvenimas, palyginti su laikotarpiu iki įeinant į Rusijos sudėtį, labai pasunkėjo. Sekdami Rusija, kur baudžiava buvo daug sunkesnė, ir Lietuvos bajorai ėmė didinti valstiečių prievoles, dauginti lažo dienų skaičių, ilginti darbo dieną, parduoti baudžiauninkus. Nors

javai smėlingoje žemėje neužderėdavo, bet XIX amžiaus viduryje Varėna garsėjo kuo kitu, būtent apyniais, medumi, grybais ir linais. Šie produktai daugeliui buvo pagrindinis pragyvenimo šaltinis“ (B. Kviklys *Mūsų Lietuva*, T. 1, p. 413) Valstiečius ypač vargino rekrutų ėmimas.

Padėtis ėmė keistis paskelbus baudžiavą naikinantį manifestą. Rusijos administracija, naikindama baudžiavą, Varėnos smėlynų nepagailėjo, varėniškiams dažniausiai skyrė 98 hektarus dūmii. Naudos iš tos žemės buvo mažai, bet valstiečiai tapo jos šeimininkais. Žmonės sėdavo griukius, o visas kitas plotas buvo apaugęs pušaitėmis ar kadagiais. 1864 m., jau panaikinus baudžiavą, kaimiškoje Varėnos seniūnijoje buvo 251 valstybinis ūkininkas, t.y. buvęs valstybinių dvarų baudžiauninkas (*Varėna istorijos kelyje*, p.18). Ūkininkai daugiausia gyveno miestelyje savo nameliuose, laisvai kūrėsi ir ieškojo papildomų verslų. Galima sakyti, kad Varėna naujomis sąlygomis po truputį atsigaavo. Tuo metu Varėnos miestelyje buvo 201 gryčių (dūmii) ir gyveno 903 žmonės, iš jų 446 vyrai ir 457 moterys. Tarp jų buvo: 11 pravoslavų, 4 mahometonys ir 251 žydai (A. Ryliškis *Iš praeities miglų: atsiminimai*“, p. 356).

1864 metais buvo įsteigta valdinė mokykla. (*Mažoji Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 3, p. 686).

1881 m. gegužės 5 d. kilo gaisras, kuris siautėjo dvi dienas ir nusiaubė visą miestelį. Sudegė visi gyvenamieji namai ir ūkiniai pastatai. Iš Varėnos beliko viena Užumelnyčio gatvelė, buvusi už Varėnos

upelio. Iš Naujauličio ir Antakalnio mažai kas liko. Sudegė ir valsčiaus mokykla, kurioje mokytojavo rusai ir mokė rusiškai. Mokslo buvo nutrauktas trejiems metams. 1884 metais Varėnos valsčius nupirko iš vieno dvarininko vasarnamį. Pusė to namo buvo skirta valsčiaus reikalams (raštinėi, raštininko butui), o kita pusė teko mokyklai. „Valsčiaus mokykla (narodnoje učilišče) buvo didelis pastatas, erdvas ir šviesus. Jame buvo du kambariai mokytoji gyventi ir dar du dideli kambariai: vienas mokiniams mokyti, kitas mokiniams gyventi“ – rašo atsiminimuose varėnis Kazimieras Ščenulevičius (*Tarp Varėnos ir Valkininko*, Chicago, 1953, p. 36). Mokyklos namai buvo nauji, bet nepaprastai šalti. Kai užeidavo dideli šalčiai, tai tekdavo ir dantimis pakalenti. Mokytojo butą, mokyklos bei raštininko gyvenamas patalpas apkūrendavo valsčius. Lygiai visoms trimis įstaigoms valsčius parūpdavo apšvietimą: lempų ir žibalo. K. Ščenulevičius savo atsiminimuose aprašo, kokie dalykai buvo mokomi mokykloje (aritmetika, skaitymas, daili raštis), kaip elgėsi mokytojas su mokiniais ir kokios buvo mokyklą baigusiujų privilegijos.

Miestelyje gyvenę ūkininkai po gaisro nesistengė savo namų atstatyti. Jų svarbesnė gatvė buvusius sklypus, mokėdami gerą kainą, pirkė apskūręs gyventojai – žydai (*Varėna istorijos kelyje*, p. 22). Varėnos gyventojai, gavę gerus pinigų už sklypus, statėsi sau namus už miestelio laukuose, be tvarkos ir plano, vien tik tai, kad būtų saugu nuo gaisro.

Varėnos valsčiaus viršinininku buvo viršaitis, renkamas trejiems metams. Tikroju valsčiaus šeimininku buvo raštininkas, skiriamas valdžios neribotam laikui. Jis turėjo būti provoslavas ir rusas. Atsiminimuose K. Ščenulevičius rašo, kad „tuo metu Varėnos valsčiaus viršaičiu (staršina) buvo varėnis ūkininkas Kazys Kaziulionis, žmogus mažai raštingas, bet ramaus būdo. Dėvėjo jis kaimiškus drabužius, nesididžiuodavo savo padėtimi, su interesais elgėsi žmoniškai, išgerdamas laikėsi saiko. Viršaitis neturėtis, kitas mokiniams gyventi“ – rašo atsiminimuose varėnis Kazimieras Ščenulevičius (*Tarp Varėnos ir Valkininko*, Chicago, 1953, p. 36). Mokyklos namai buvo nauji, bet nepaprastai šalti. Kai užeidavo dideli šalčiai, tai tekdavo ir dantimis pakalenti. Mokytojo butą, mokyklos bei raštininko gyvenamas patalpas apkūrendavo valsčius. Lygiai visoms trimis įstaigoms valsčius parūpdavo apšvietimą: lempų ir žibalo. K. Ščenulevičius savo atsiminimuose aprašo, kokie dalykai buvo mokomi mokykloje (aritmetika, skaitymas, daili raštis), kaip elgėsi mokytojas su mokiniais ir kokios buvo mokyklą baigusiujų privilegijos.

Miestelyje gyvenę ūkininkai po gaisro nesistengė savo namų atstatyti. Jų svarbesnė gatvė buvusius sklypus, mokėdami gerą kainą, pirkė apskūręs gyventojai – žydai (*Varėna istorijos kelyje*, p. 22). Varėnos gyventojai, gavę gerus pinigų už sklypus, statėsi sau namus už miestelio laukuose, be tvarkos ir plano, vien tik tai, kad būtų saugu nuo gaisro.

Varėnos valsčiaus viršinininku buvo viršaitis, renkamas trejiems metams. Tikroju valsčiaus šeimininku buvo raštininkas, skiriamas valdžios neribotam laikui. Jis turėjo būti provoslavas ir rusas. Atsiminimuose K. Ščenulevičius rašo, kad „tuo metu Varėnos valsčiaus viršaičiu (staršina) buvo varėnis ūkininkas Kazys Kaziulionis, žmogus mažai raštingas, bet ramaus būdo. Dėvėjo jis kaimiškus drabužius, nesididžiuodavo savo padėtimi, su interesais elgėsi žmoniškai, išgerdamas laikėsi saiko. Viršaitis neturėtis, kitas mokiniams gyventi“ – rašo atsiminimuose varėnis Kazimieras Ščenulevičius (*Tarp Varėnos ir Valkininko*, Chicago, 1953, p. 36). Mokyklos namai buvo nauji, bet nepaprastai šalti. Kai užeidavo dideli šalčiai, tai tekdavo ir dantimis pakalenti. Mokytojo butą, mokyklos bei raštininko gyvenamas patalpas apkūrendavo valsčius. Lygiai visoms trimis įstaigoms valsčius parūpdavo apšvietimą: lempų ir žibalo. K. Ščenulevičius savo atsiminimuose aprašo, kokie dalykai buvo mokomi mokykloje (aritmetika, skaitymas, daili raštis), kaip elgėsi mokytojas su mokiniais ir kokios buvo mokyklą baigusiujų privilegijos.

Neapsėdavo be jų apstumdytumo, o dažnai ir langų išdaužymo“, – rašo K. Ščenulevičius.

Varėnos veidą formavo ir šalia įsikūręs caro armijos artilerijos poligonas. 1881 m. kairėje Varėnos upės pusėje carinės Rusijos valdžia įkūrė Vilniaus karinės apygardos kariuomenės pratimų stovyklą (lagerius) su daugeliu medinių pastatų kareivinėms ir mūriniu dviaukščiu puošniu namu karininkų klubui. O dešinėje Varėnos pusėje, iškirtus miškus prie Glėbo ir Aklio ežerų įrengė didelį 7x4 km artilerijos pratimų poligoną. Pas jamė tarnaujantį tėvą buvo lemta atvykti žymiam dailininkui, Mstislavui Dobužinskiui. Būtent Varėnoje M. Dobužinskis pradėjo tapyti. Savo prisiminimuose jis rašo, jog Varėnoje „gyvenome nelygindami kurorte. Stovykla skendėjo žalumoje, oras buvo neapsakomai grynus, prisotintas sakų kvapo. Pro šalį, vinguriuodama gilios raguvos dugnu, tekėjo upelė Varėnė staciais smėlėtais krantais... Vėliau ten aš nutapiau vieną iš pirmųjų „tikrų“ savo peizažų.“ (M. Dobužinskis *Prisiminimai*, Vilnius (stovykla Varėnoje) // *Proskyna*, 1991, Nr. 4, p. 195) Atsiminimuose M. Dobužinskis aprašo ir patį Varėnos miestelį: „miestelis mito iš stovyklos ir buvo labai judrus, namai margavo iškabomis, kurios kartais, kaip kad siuvėjo ar kirpėjo, buvo gana linksmos“. (ten pat, p. 195)

Varėnoje, kuriantis kariuomenėi, pagerėjo miestelio ir jo apylinkių gyventojų pragyvenimas. Mat žmonės buvo samdomi statyti kareivinių ir gyvenamųjų namų, tiesė plentus ir geležinkelius. Varėnių pajamų šaltiniu tapo ir šovinių tū-

telių bei sviedinių skeveldrų rinkimas šaudykloje. Čia daugiausia darbavosi moterys ir vaikai. Vietos gyventojai pirkdavo iš kareivių jų atliekamą duoną, iš karinių maisto sandėlių nelegaliai buvo galima pigiai nusipirkti miltų, kruopų, kitų maisto produktų. Varėnai kariškių šeimoms parduodavo uogų, grybų, medaus.

Negausiuose leidiniuose apie to meto Varėną teigiama, kad 1889 metais Varėnoje jau buvo žydų sinagoga, vaistinė, didelė pašto įstaiga, daugybė krautuvių bei užėigos namų. Tik bažnyčia stovėjo nepasikeitusi – sena, medinė, apšepusi (1890 m. remontuota). Klebonavo joje kunigas Vincas Valavičius.

1894 metais pro miestelį buvo nutiestas geležinkelis į Alytų, prie Varėnos įkurta Artilerijos geležinkelio stotis. Artilerijos stoties peronas pritaikytas patrankų ir arklų krovimams.

Meteorologiniai stebėjimai Varėnoje pradėti XIX a. pabaigoje. 1893 m. stoties pradinė vieta nėra žinoma, tik yra duomenų, kad stotis dirbo 3 metus, t.y. iki 1896 m. (*Lietuvos hidrometeorologijos tarnybai 90*, Vilnius, 2011, p. 73).

Kaip matyti iš pateiktų faktų, Varėna tada gyveno savo žydėjimo laikotarpį. „Lenkijos karalystės žodyne“ pažymėta, kad baigiantis XIX amžiui Varėnoje (Orany) buvo 120 namų ir 903 gyventojai (su kariuomene – 2624 žmonės). (Varėna istorijos kelyje, p. 25)

Negalima nepaminėti, kad kalbamuoju laikotarpiu, 1875 m. rugsėjo 22 d., Varėnoje gimė M.K. Čiurlionis.

Laimutė CIBULSKIENĖ
Varėnos viešosios bibliotekos bibliografė